

In: D. Heller, M. Sedláková, L. Vodičková (1999). Kvantitativní a kvalitativní výzkum v psychologii. Praha: Psychologický ústav AV ČR a Českomoravská psychologická společnost, 42-51.

Hermeneuticko- narativní přístup k validitě interpretace nálezu v kvalitativně pojatém psychologickém výzkumu¹

Ivo Čermák

Psychologický ústav AV ČR, Brno

Otázka spolehlivosti zjištění je pro psychologický výzkum krucální

Validita, neboli spolehlivost, a tudíž „pravdivost“ psychologického nálezu bývá vždy nejcitlivějším a nejzranitelnějším místem jakéhokoli psychologického výzkumu (včetně psychologické diagnostiky, kterou lze chápat za výzkum typu $n=1$). Dokazuje se nejrůznějšími způsoby: autoritou použité metody, autoritou převládajícího názoru ve vědecké komunitě, silou sofistikované interpretace, apod. V klasickém akademickém pojetí je validita integrujícím hodnotícím soudem o míře, ve které empirická evidence a teoretické principy podporují adekvátnost a vhodnost interpretací, založených na testových skórech nebo jiných modech hodnocení. Je-li termín „skór“ použit v širším slova smyslu jako jakékoli kódování nebo sumarizace pozorovaných konsistencí nebo procedur nebo jiných hodnotících prostředků (i realistických problémových simulací), pak toto všeobecné vymezení se může vztahovat i na kvalitativní souhrny pozorování. Test spolehlivosti (validity) může být potom v nejširším slova smyslu vymezen jako empirické hodnocení **významu a konsekvencí měření**. (Messick, 1994) Toto spojení významu (kvalitativní přístup) a měření (kvantitativní přístup) není však všeobecně akceptováno a oba přístupy jsou spíše ve vztahu tenze (Čermák, Štěpaníková, 1997, 1998).

Tenze mezi různými mody vědění

Jitka Lindénová (1996) upozorňuje na několik podob této tenze, kupříkladu *centrální* versus *lokální*, *obecný* versus *dílčí*, *dekontextualizovaný* versus *kontextuální*, *právo* versus *lokální soud*, *společnost (veřejnost)* versus *podnik (poloprivátní)* a *teorie* versus *aplikace*.

Tato tenze není ve vědě novým fenoménem, neustále trvající napětí mezi objektivismem a relativismem je toho důkazem. Objektivismus staví vědeckou metodu proti

¹ Tato studie byla podpořena grantem č.A8025602 GA AV ČR

osobním zkreslením a možným předsudkům pramenícím z kultury a vytváří ahistorické a trvalé základy vědění ve formě zákonů. Relativismus zpochybňuje pravdivost a objektivistický předpoklad nezprostředkovanosti našeho vědění. Naopak, vědění je podle relativisticky uvažujících vědců podmíněno určitou konceptuální představou, sociální praxí a daností historické epochy. Neexistuje autorita, a to ani vědecká, která by rozhodla, co je určující. Je to také napětí mezi phronesis (praktickou moudrostí), episteme (univerzálním vědeckým poznáním) a techné (ve smyslu „know how“ bez ohledu na etické konsekvence).

Tato tenze prolíná celým naším životem, není vázána jen na rovinu intelektuálního diskurzu. Je to nikdy nekončící střetávání dvou modů vědění. Nikdy nekončící proto, že v západní civilizaci je vědění založené na karteziánském přístupu, tj. dichotomizovaného vědění, jež je vyjádřeno maximem „**bud' anebo**“: buď jsou zde pevné základy vědění nebo existuje intelektuální a morální chaos. Tato „karteziánská úzkost“ je hlavní dynamickou silou udržující boj obou alternativ živý. Konfliktům, které z tenze mezi uvedenými polaritami vyplývají je možné porozumět na základě odlišení dvou druhů vědění nebo také dvou kultur.

Paradigmatický a narativní modus vědění

Lze rozlišit existenci dvou rozdílných způsobů, kterými organizujeme naši zkušenost. Jsou komplementární, ale nejsou jedna ve druhou redukovatelné (Bruner, 1990)

Paradigmatický modus. Je reprezentován dobře formulovaným argumentem, jež se nás snaží přesvědčit o své pravdě prostřednictvím precizní analýzy, logického důkazu, vyčerpávajícího důkazu a empirickým objevem provedeným na základě promyšlené hypotézy. Je zakořeněn ve vědeckých induktivních modech myšlení a interpretuje svět pomocí abstraktního a propozičního vědění. Svět je prizmatem tohoto modu vnímán jako soubor objektů, které interagují podle zákonitých vzorců. K popisu světa faktů používá indikativní způsob, podává synchronický obraz světa, tj. takový obraz, kde je všechno přítomno ve stejnou dobu. Jde o explicitní formu uvažování či vědění.

Narativní modus. Je založen na dobrém příběhu, jež svoji spolehlivost potvrzuje pomocí podobnosti se životem. Narativní vědění je organizováno prostřednictvím příběhů, které lidé vyprávějí o svém životě, o svých zkušenostech. Jako subjektivní perspektiva světa, který reprezentuje – zahrnuje jak znalost o světě, tak i úhel pohledu. Jeho součástí je změna v čase, zejména prostřednictvím krize. Zahrnuje nevyslovenou znalost implikovanou vyprávěním. Jde o implicitní formu uvažování či vědění.

Každý modus má různá kritéria pro hodnocení výsledku. Bruner (1986, 1991) píše o psychologii narativního myšlení, zejména o tom, co to znamená, když se svět konstruuje na základě a prostřednictvím narativního diskurzu. Podle něho je důležité porozumět tomu, jak příběh operuje jako instrument mysli v konstruování reality. Příběhy tvoříme spontánně a bez větší reflexe, ale nemůžeme opominout klíčový rys narativity, kterým je reprezentace světa. Příběh je pak východiskem pro validizaci našeho vědění o člověku, avšak jeho charakteristiky představují spíše obtíž, než simplifikující prostředek k uspořádání našich poznatků, plynutím života neustále zpochybňovaných. Propojení příběhů mezi sebou vybízí k reflexi, kategorizaci a také přispívá k uchopení jejich věrohodnosti, tj. odkazuje k validitě. Příběh se může chápat jako *model světa, narušení či odklon od obvyklého, komunikace subjektivity, jako projev víceznačnosti, může být konstruován jako řešení problému, je sociální konstrukcí vztážného světa a slouží jako prostředek komunikace citů a emocí*. To vše jsou prvky, jež rozšiřují tradičně chápané pojetí validity psychologického zjištění.

Hermeneutický kruh

Hermeneutika byla původně téměř výhradně určena k interpretaci literárních a náboženských textů. Ale v současné době zasahuje hermeneutické myšlení všechny vědy o člověku, tj. hermeneutika zaznamenala významný obrat k tomu, co je nazýváno „*interpretativní sociální věda*“. Přestože v psychologii se tento obrat odehrával pomaleji než např. v antropologii, už i zde existuje řada významných příspěvků.

Zkušenost, exprese, a porozumění a jejich vzájemné vztahy jsou důležitými tématy hermeneutiky (např. Dilthey). Avšak ústředním a klíčovým tématem i z hlediska validity psychologického zjištění je *interpretace*²

Základním hermeneutickým interpretačním principem je *hermeneutický kruh*. I v pojetí hermeneutického kruhu se setkáváme s různými přístupy. Například hermeneutický kruh je chápán jako srozumitelnost významu částí pouze v kontextu celku, kdy celek nikdy nemůže být pochopen z částí. Porozumění proto vyžaduje cirkulární pohyb od částí k celku a od celku k částem (Schleiermacher, Dilthey). Jiným pojetím je například Husserlova koncepce

² Interpretace v hermeneutice nabývá různých podob: např. *Collingwoodova teorie znovuustanovení (re-enactment)*, *Gadamerova teorie dialogu*, *Derridova teorie dekonstrukce*, *intertextualita*.

struktury horizontu, Heideggerova představa porozumění a prekoncepce či Hirschovo korigovatelné schéma (přehled viz Gallagher, 1992).

Význam příběhu v hermeneutice

Příběhy jsou interpretacemi života, ve kterých je význam života artikulován stejným způsobem, jako je význam textu artikulován v literární interpretaci. Vyprávěním příběhů se snažíme dát životu smysl, tak jako se snažíme dát jej textu, který interpretujeme.

Příběhy jsou podobné životu, protože jak příběh, tak život mají význam. Příběh nám smysluplným způsobem vypráví o čem je život. Příběh je založen na životě, ale není jím určen, protože právě artikulace je onou dimenzí, která životu dává nový a bohatší význam. Není zde žádný význam před interpretací, tj. význam života neexistuje nezávisle na příběhu, který je o něm vyprávěn. Život anticipuje příběh, ale současně je jeho význam zásadně spojen s příběhy a je na nich závislý. Naznačené pojetí nepodporuje ani tezi o kontinuitě, ani o diskontinuitě. Život a příběh jsou v uvedené perspektivě smysluplné pouze ve vzájemné interakci či jejím prostřednictvím. Rovněž zde existují různá pojetí, jež nejsou totožná s výše uvedenými tezemi (např. *MacIntyre, Ricoeur, Merleau-Ponty*).

Osobní angažovanost, nebo alespoň přítomnost jedince v příběhu vysvětluje pojem ***narativní identity***. Osobní identita je závislá na vzájemných vztazích mezi žitou zkušeností na jedné straně, a příběhem, v němž je tato zkušenost artikulována, na straně druhé. Osobní identita znamená pocíťovanou jednotu zkušenosti. Tato jednotu je základem pro příběhy.

Teoretická východiska narativně-hermeneutického pojetí validity

Reprezentace zkušenosti

Výzkumník nemá přímý vstup do zkušenosti někoho jiného. Je nucen se vyrovnávat s dvojznačnou reprezentací. Její jednu významovou rovinu tvoří promluvy, texty či interakce a druhou rovinu významů nese interpretace. Obě roviny se vyskytují téměř současně. Uvedený fakt prakticky znemožňuje zaujmout pozici neutrality a objektivity v tom smyslu, že svět nelze pouze reprezentovat (jako opositum k interpretaci).

Z uvedeného úhlu pohledu lze ve výzkumu identifikovat několik úrovní hermeneuticko-narativního pojetí validity. Úrovně od sebe nejsou striktně odděleny, nýbrž jejich hranice jsou prostupné. Použitelnost uvedeného přístupu byla již ověřena v terapii

(McLeod, 1997) i ve výzkumu (Lindénová, Torkelssonová, 1991, Riessmannová, 1993, Čermák, Lindénová, 1999).

- **Primordiální (nebo primárně prožitková) rovina.** Vyvěrá z primární, nerozčleněné, nestrukturované zkušenosti. Je to fáze prožitku či zkušenosti, kdy se jedinec zahrnuje do světa jako nevyčleněná entita, kdy nepocituje žádný rozdíl mezi svými tělesnými percepcemi a objekty, kdy vnímá svět z pozice přirozeného postoje, přijímá jej jako samozřejmost, nepřemýšlí a neanalyzuje. (Husserl, 1939/1973, Schutz, 1932/1967)
- **Reflektovaná zkušenost či prožitek.** Jedinec věnuje vědomou pozornost své zkušenosti, svému prožitku, zaměřuje se na ni. Všimá si diskrétních rysů v proudu svého vědomí, reflektuje, vzpomíná a provádí jejich nový sběr, aby je mohl pozorovat. Izoluje určité představy, které jsou známé v dané jazykové komunitě a označuje je určitými slovy. Je to selekce z totality nereflektované, primární zkušenosti. Jedinec na této první úrovni reprezentace aktivně konstruuje realitu novým způsobem pro sebe, prostřednictvím přemýšlení o své primární, primordiální zkušenosti.
- **Vyprávění o zkušenosti.** Potom o své zkušenosti vypráví třeba příteli, který naslouchá a dotazuje se. Jedinec na základě této interakce znovu aranžuje svůj příběh, něco zdůrazňuje, zasazuje příběh do širšího kontextu, nechává do příběhu pronikat svoji vlastní vřazenost do dané kultury a společnosti. Vyprávěním a nasloucháním se produkují narativní jednotky vypravěče a naslouchajícího. Ve vyprávění je neviditelná trhlinka mezi zkušeností, kterou jedinec žil a komunikací o ní. Metaforicky vyjádřeno – jedinec je chycen ve vězení slov. Není zde totiž žádný způsob, jak se „vlámat“ přímo do idejí, myšlenek, ke kterým slova odkazují, protože jazyk nekomunikuje nic jiného, než sám sebe (Merleau Ponty, 1962/1989). Bez slov, zvuků, pohybů a představ by existence zkušenosti, zážitku, byla přerušena. Realita je náchylná k verbálnímu porozumění. Protože je příběh vyprávěn někomu, pak může nabývat různých forem podle povahy interakce. Když jedinec vypráví o zkušenosti, pak vytváří i představu o sobě - jak chce, aby byl znám pro druhé. Posluchač klade otázky, které vypravěče konfrontují s obtížnými místy vyprávění – sdělovaná narativita se tak stává neviditelnou sebe-representací.
- **Přepis zkušenosti.** Jde o fixaci zážitku do podoby textu, zpravidla nekompletního, selektivního a částečného. Ve výzkumu jde obvykle o technický problém, který má však dalekosáhlé důsledky pro interpretaci. Nejnázorněji to lze dokumentovat na fotografování a filmování reality. Skutečnost není nikdy těmito způsoby zachycena ve své totalitě.

Rovněž v jiných výzkumných způsobech zachycování reality jde již v této fázi o interpretaci, třebaže méně reflektovanou.

- **Analýza zkušenosti.** Zkušenost je v nejširším slova smyslu „přepsána“ „transkribována“ do textu. Forma transkripce, styl prezentace, výběr fragmentů zkušenosti pro analýzu jsou významnými prvky interpretace. Nakonec výzkumník tvoří metapříběh o tom, co se přihodilo, co se odehrálo, co se stalo. Metapříběh obecně vzniká jako „převyprávění narativity“ získané rozhovorem. To znamená, že výzkumník edituje a přetváří to, co bylo řečeno a pak to navrácí do hybridního příběhu, do „falešného“ dokumentu.
- **Čtení jako zkušenost.** První draft je cirkulován mezi kolegy, a jejich komentáře jsou zakomponovány do textu, nebo se již publikovaná práce vrací k lidem, o kterých pojednává a kteří pak potvrdí nebo nepotvrdí, že zachycuje opravdu jejich zkušenosti. Všechno, co čtenář má k dispozici je reprezentace analyzujícího. Každý text je mnohohlasný, otevřený mnoha rekonstrukcím, dokonce u stejného čtenáře provokuje text v různých historických kontextech jiný druh čtení. Texty stojí na pohyblivém písku, není zde mistr narativity, jež by byl arbitrem rozhodujícím co je a co není pravdivé. Texty jsou tvořeny v rámci určité tradice a pro určité posluchače, nebo proti nim. Význam textu je vždy významem pro někoho. „Pravda“, kterou výzkumník pomocí textů konstruuje, je vždy smysluplná pro specifickou interpretující komunitu v omezených historických podmínkách (Clifford, 1988). Z toho vyplývá, že jako výzkumníci nemůžeme mluvit za druhé, nemůžeme být autoritami, které za druhé rozhodnou, co je významné a co nikoli.

Omezení reprezentace.

Neustále interpretujeme a tvoříme texty a necháváme naši primární zkušenost, aby něco znamenala. Necháváme ji zastupovat symboly, protože k ní nemáme přímý přístup. Význam je dvojznačný, protože vzniká v interakci. Neexistuje pohled odnikud nikam, co se zdá, že v minulosti je *nikde*, v přítomnosti nebo v budoucnosti může být *někde*. Význam je fluidní, a kontextuální, nefixovaný a univerzální. Všechno co máme jsou texty a promluvy (vyprávění), které reprezentují realitu částečně, selektivně a nedokonale.

Každá úroveň obrazu reality je rozšířením a zároveň redukcí, vypravěč vybírá rysy z celku zkušenosti, aby ji mohl vyprávět a zároveň dodává další interpretativní prvky. Reprezentace výzkumníků a terapeutů nemohou být universálně pravdivé z toho důvodu, že jsou také propojeny s jazykem a s kulturou, institucemi či politickým okolím. Uvedená teze připravuje mysl výzkumníka k akceptaci tvrzení, že reprezentace je implikovaná, propletená, včleněná a spojená nejenom s pravdivým zachycením skutečnosti, ale s řadou kontextů či perspektiv, což

je samo o sobě reprezentací bez ohledu na pravdivost zjištění v přísně logickém slova smyslu. Proto musíme být více reflektující, vědomí, pozorní a nedůvěřiví ke svým tvrzením.

Závěr: důsledky pro výzkum v psychologii.

V naší kultuře jsou příběhy považovány za fikce. Tudíž se vynořuje otázka týkající se jejich pravdivosti. Neprávem je tato otázka dávana do souvislosti právě jen s příběhy. Měla by být ve stejné míře kladena i *tradičnímu přístupu k výzkumu v psychologii*. Ten se svými principy podobá výzkumu v přírodních vědách, ze kterých je odvozen. Je založen na mechanické metafoře: experti poskytují objektivní popis sil ve světě, kde sami sebe umísťují mimo něj: hle jaká objektivita. Vědecké myšlení v této tradici nepotřebuje sociální kontext, je zaměřeno na hledání universálních abstraktních pravd bez ohledu na čas a místo.

Narativní a hermeneutický výzkumný přístup se opírá o vyprávění příběhů, objektem výzkumu se stává samotný příběh. Příběh je v tomto přístupu metaforou zdůrazňující, že vytváříme řád, že konstruujeme texty v určitých kontextech.

Badatel pracující na tomto poli si klade dvě zásadní otázky: co děláme s našimi výzkumnými materiály a co informanti (což je v kvalitativně pojatém výzkumu terminus technicus, jehož přibližným ekvivalentem je zkoumaná osoba) dělají s námi. Důležité je vědět, co se stalo na mém poli narativizace jako výzkumníka-participanta, co se odehrává mezi mnou a informantem, a jaký to má vliv na mě nikoli jako experta, ale jako participanta tohoto druhu setkání, které je vědeckou komunitou označováno jako výzkum. Smyslem je zachytit, jak informanti vnucují řád toku svých prožitků, aby dali smysl událostem a jednání ve svých životech. Analýza v narativních studiích se týká nejenom obsahu, ale forem vyprávění o zkušenosti. Otázka pak také zní: proč byl příběh vyprávěn právě takovým způsobem. V samotné formě je totiž také obsažena interpretace, i když ne vždy zcela zřetelná. V post-pozitivistickém výzkumu není těžké rozlišit fakt a interpretaci. V narativním přístupu jde o jiné aranžmá: působení jedince a jeho představy určují, co bude zahrnuto a co vyloučeno z narativizace, jak budou události uspořádány do děje a jaký význam jim bude vypravěčem přisouzen. Jedinec konstruuje minulé události a jednání v osobních narativních jednotkách, aby dal najevo určitou identitu a způsob i výsledek tvorby svého života. Jedinci se stávají autobiografickými narativními jednotkami (narativitami) kterými sdělují něco o svém životě. Tyto privátní konstrukce jsou však obvykle včleněny do sítí životních příběhů komunity a hlubších struktur týkajících se podstaty života člověka.

Literatura:

- Bruner, J. S. (1986). *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bruner, J. S. (1990). *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Clifford, J. (1988). *The predicament of culture: Twenties-century ethnography, literature, and art*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Čermák, I., Štěpaníková, I. (1997). *Validita v kvalitativním psychologickém výzkumu*. *Československá psychologie*, 6, 503-512.
- Čermák, I., Štěpaníková, I. (1998). *Kontrola validity dat v kvalitativním psychologickém výzkumu*. *Československá psychologie*, 1, 50-62.
- Čermák, I. Lindénová, J. (1999). *Povolání herec: kritické momenty v pracovním životě herců*. Brno: Větrné Mlýny, v tisku
- Gallagher, S. (1992). *Hermeneutics and Education*. Albany: SUNY Press.
- Husserl, (1939/1973). *Experience and judgement: Investigation in genealogy of logic*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Lindén, J. (1996). Theoretical and methodological questions concerning a contextual approach to psychological issues of working life (Development of a Diary-in-Group ; Method). *Science Communication*, vol.18, no. 1, 59-79.
- Lindén, J., Torkelsson, E. (1991). *Yrke: Skadespelare (Kritiska moment i arbetslivet)*. Malmö: Lunds University.
- Messick, S. (1994). *Foundation of validity: Meaning and consequences in psychological assessment*. *European Journal of Psychological Assessment*, vol.10, 1-9.
- Merleau-Ponty, M. (1962/1989). *Phenomenology of perception*. London: Routledge.
- Schutz, (1932/1967). *The phenomenology of the social world*. New York: Northwestern University Press.
- Widdershoven, G.A.M. (1993). *The story of life: Hermeneutic perspectives on the relationship between narrative and life history*. In R. Josselson, A. Lieblich (Eds). *The narrative study of lives*, Newbury Park, CA: Sage, 1-20.